

ਪੰਜਾਬ

Lecturer Cadre

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (Political Science)

ਵਾਲੀਅਮ - 1

INDEX

UNIT	CHAPTER TITLE	P.N.
1	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਲਪ / ਸਿਧਾਂਤ	
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Political System)	1
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Political System)	2
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Political System)	3
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Political System)	5
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (Political Elites)	8
	❖ ਸਿਆਸੀ (ਰਾਜਨੀਤਿਕ) ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Political Socialisation)	15
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept Of Political Development)	16
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ (Political Modernization)	21
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ (Relation Between Political Modernisation And Political Development)	21
	❖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਗੀਦਾਰੀ (Political Participation)	22
	❖ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ (Comparative Politics)	26
	❖ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Law)	33
	❖ ਨਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Justice)	36
	❖ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Liberty)	38
2	ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ/ਪਹੁੰਚ	
	❖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Approaches to Politics)	42
	❖ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ / ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ (Modern Political Approach/Analysis)	45
	❖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਹੁੰਚ: ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ (Systems Approach: Origin and Development)	48
	❖ ਈਸਟਨ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਹੁੰਚ: ਇਨਪੁਟ-ਆਉਟਪੁਟ ਮਾਡਲ (Easton's Input-Output Model)	48
	❖ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ-ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਪਹੁੰਚ: ਆਲਮੰਡ ਦਾ ਮਾਡਲ (Structural-Functional Approach: Almond's Model)	51
	❖ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂ ਜਮਾਤੀ ਪਹੁੰਚ (Marxian Approach or Class Approach)	55
3	ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ	
	❖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ	59
	❖ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ	61
	❖ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਦਾ ਦੌਰ (Era of Cold War)	63
	❖ ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਉਭਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕਾਰਕ (Factors Responsible for The Rise of Cold War)	65
	❖ ਤੀਜੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ (Third World Countries & Politics)	69

4	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ❖ ਉਦਾਰਵਾਦ (Liberalism) 73 ❖ ਨਵ-ਉਦਾਰਵਾਦ (Neoliberalism) 77 ❖ ਮਾਰਕਸਵਾਦ (Marxism) 81 ❖ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਮਾਜਵਾਦ (Utopian Socialism) 84 ❖ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ 86 ❖ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology of Fascism) 88 ❖ ਨਾਜ਼ੀਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (Ideology of Nazism) 90 ❖ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ (Imperialism) 92 ❖ ਉਪਨਿਵੇਸ਼ਵਾਦ / ਬਸਤੀਵਾਦ (Colonialism) 93 ❖ ਵਿਵਹਾਰਵਾਦ (Behaviouralism) 96 ❖ ਸਰਬਸੱਤਾਵਾਦ (Totalitarianism) 98
5	ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ❖ ਅਰਸਤੂ 101 ❖ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ (Theory of Property) 103 ❖ ਪਲੈਟੋ (PLATO) 106 ❖ ਨਿਕੋਲੋ ਮੈਕਿਆਵੇਲੀ (1469—1527) 116 ❖ ਥਾਮਸ ਹੋਬਸ (1588-1679) 120 ❖ ਜੋਨ ਲਾਕ (John Locke) (1632-1704) 128 ❖ ਜੀਨ-ਜੈਕਸ ਰੂਸੋ (Jean-Jacques Rousseau) (1712—1778) 132 ❖ ਜੈਰੇਮੀ ਬੈਥਮ (1748—1832) 135 ❖ ਟੀ. ਐਚ. ਗ੍ਰੀਨ (7 ਅਪ੍ਰੈਲ 1836 – 26 ਮਾਰਚ 1882) 137 ❖ ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ (21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1864 – 14 ਜੂਨ 1920) 141 ❖ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਵਿੰਦੋ ਘੋਸ਼ (1872 – 1950) 142 ❖ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ (14 ਨਵੰਬਰ 1889 – 27 ਮਈ 1964) 147 ❖ ਭੀਮਰਾਓ ਰਾਮਜੀ ਅੰਬੇਡਕਰ (14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1891 – 6 ਦਸੰਬਰ 1956) 152 ❖ ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰ 152
6	ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ ❖ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਨੀਤੀ 160 ❖ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ (Commonwealth of Nations) 166 ❖ ਨਿਰਸਤਰੀਕਰਨ: ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ 169

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਲਪ / ਸਿਧਾਂਤ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (Concept of Political System)

'ਰਾਜ' ਤੋਂ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਵੱਲ ਤਬਦੀਲੀ

- ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਵਜੋਂ 'ਰਾਜ' ਦੀ ਕੇਂਦਰੀਤਾ ਗਾਰਨਰ (Garner) ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਨ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ, "ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਪਰ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ 'ਰਾਜ' (State) ਦੀ ਥਾਂ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' (Political System) ਵੱਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।
- ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (Natural Sciences) ਤੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨਾਂ (Social Sciences) ਵਿੱਚ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ (Sociology) ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸਨਜ਼ (Talcott Parsons) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ "ਸੋਸ਼ਲ ਸਿਸਟਮ" (Social System) ਰਾਹੀਂ ਹਰਮਨਪਿਆਰਾ ਬਣਾਇਆ।
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (David Easton), ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ (Gabriel Almond) ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਅਸਲ ਸਿਹਰਾ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1953 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ "ਦ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਿਸਟਮ" (The Political System) ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ, ਜੀ. ਬਿੰਘਮ ਪਾਵੇਲ, ਰੋਬਰਟ ਏ. ਡਾਹਲ, ਹੈਰਲਡ ਲਾਸਵੈਲ, ਜੇਮਸ ਚਾਰਲਸਵਰਥ, ਸਟੂਅਰਟ ਰਾਈਸ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਤਰੀਕਾ)

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਾਇਰੇ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਰਾਜ (State), ਸਰਕਾਰ (Government), ਰਾਸ਼ਟਰ (Nation)—ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਅਰਥਾਂ ਕਰਕੇ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮੂਹ ਵੱਲ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵੇ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇੱਕਮਾਤਰ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।
- ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ (Legislature), ਅਦਾਲਤਾਂ (Courts), ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ (Bureaucracy) ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਬਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਨੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਸਮੀ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਈ ਹੋਰ ਕਾਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਮੂਹ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਆਪਸੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਕ।
- ਇਸ ਅਨੁਭਵੀ ਹਕੀਕਤ (Empirical Reality) ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜੀਵੰਤ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ (Political Phenomena) ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ "ਸਾਰੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ" ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਢਾਂਚਾ (Comprehensive Framework) ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਟਾਲਕੋਟ ਪਾਰਸਨਜ਼), ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ (Anthropologists) ਅਤੇ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਅਤੇ ਹਰਮਨਪਿਆਰਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ, ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ, ਅਤੇ ਮੋਰਟਨ ਕੈਪਲਾਨ (Morton Kaplan) ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ:** ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ "The Analysis of Political System" ਅਤੇ "A Systems Analysis of Political Life" ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਈਸਟਨ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨਪੁਟ-ਆਉਟਪੁਟ ਮਾਡਲ (Input-Output Model) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਵੰਡ (Authoritative Allocations of Values) ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- **ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ:** ਈਸਟਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ, ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਇਸਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਆਲਮੰਡ ਨੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ-ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਮਾਡਲ (Structural-Functional Model) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਿੰਘਮ ਪਾਵੇਲ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ "Comparative Politics: A Developmental Approach" ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕ ਬਣੀ।
- **ਮੋਰਟਨ ਕੈਪਲਾਨ:** ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ 'ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' (International System) ਵਜੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ।
- ਅੱਜ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਕਲਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ:
- "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਚਲਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦਾਇਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸਥਿਤ ਹੋਣ।"

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ (Meaning of Political System)

- 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' (Political System) ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ—'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' (Political) ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਣਾਲੀ' (System) ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

1. 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' (Political) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ

- ✓ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹੈ—ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ (Monopoly of the legitimate use of physical force)। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਜਬਰਦਸਤੀ (Coercive Force) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- ✓ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਂ ਜਬਰਦਸਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:
 - **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ:** ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵੰਡ (Authoritative allocation of values) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 - **ਲਾਸਵੈਲ ਅਤੇ ਕੈਪਲਾਨ:** ਗੰਭੀਰ ਵੰਚਿਤਤਾਵਾਂ (Severe deprivations) ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 - **ਰੋਬਰਟ ਡਾਹਲ:** ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ (Power, rule and authority) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ✓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਨੇ 'ਜਾਇਜ਼, ਭਾਰੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ' ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜੂ (Distinctive) ਤੱਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

2. 'ਪ੍ਰਣਾਲੀ' (System) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ

- ✓ ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ (Interdependence of parts) ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀਮਾ (Boundary) ਦਾ ਹੋਣਾ।"
- ✓ ਸਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਜਾਂ ਨਿਰਭਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ: ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ (Set of Elements), ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ (Interdependence), ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ (Comprehensiveness)।

- **ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇ (Sub-systems):** ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਜਾਂ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।
- **ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ:** ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ (Interaction) ਹਮੇਸ਼ਾ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।
- **ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ (Boundaries):** ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Economic System) ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪੋਲਿੰਗ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Political System) ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (Key Definitions)

1. **ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ (David Easton):** "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਮੁੱਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ (Allocated) ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"
2. **ਰੋਬਰਟ ਏ. ਡਾਹਲ (Robert A. Dahl):** "ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਮਾਨਵ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸਥਾਈ ਪੈਟਰਨ (Persistent pattern) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਂ ਸੱਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"
3. **ਮੈਕਸ ਵੇਬਰ (Max Weber):** "ਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਕਤੀ (Legitimate force) ਉਹ ਧਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ, ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਜੋਂ ਤਾਲਮੇਲ (Coherence) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"
4. **ਜੀ.ਏ. ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਜੇ.ਐਸ. ਕੋਲਮੈਨ (G.A. Almond and J.S. Coleman):** "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਾਰੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਉਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਜਾਇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਜਬਰਦਸਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਏਕੀਕਰਨ (Integration) ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਨ (Adaptation) ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ।"
5. **ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ (Almond and Powell):** "ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜਾਇਜ਼ ਜਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"
6. **ਲਾਸਵੈਲ ਅਤੇ ਕੈਪਲਾਨ (Lasswell and Kaplan):** "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਅਸਲ ਜਾਂ ਧਮਕੀ ਭਰੀ) ਗੰਭੀਰ ਵੰਚਿਤਤਾਵਾਂ (Severe deprivations) ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ/ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ।"
7. **ਜੈਫਰੀ ਕੇ. ਰੋਬਰਟਸ (Geoffrey K. Roberts):** "ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਪਾਰ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁੱਲ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਈਸਟਨ), ਸਮਾਜ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ (ਪਾਰਸਨਜ਼) ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।"
8. **ਜੇ.ਸੀ. ਪਲਾਨੋ ਅਤੇ ਰੋਬਰਟ ਰਿਗਜ਼ (J.C. Plano and Robert Riggs):** "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਜਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਬੰਧਿਤ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਇਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਫੈਸਲੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਇਜ਼ਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (Characteristics of Political System)

➤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

1. **ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ (A Set of Interacting Sub-Systems)**
 - ✓ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਜਾਂ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ—ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨੈਕਰਸਾਹੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ (Pressure Groups) ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ) ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ।

- ✓ **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾ (Political Role):** ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦਾ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਜਾਇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਜਬਰਦਸਤੀ (Legitimate Physical Coercion)

- ✓ ਜਾਇਜ਼ ਭੌਤਿਕ ਜਬਰਦਸਤੀ (ਸ਼ਕਤੀ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਿਖੇੜੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਗੁਣ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਰੁੱਧ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

3. ਵਿਆਪਕਤਾ (Comprehensiveness)

- ✓ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਇਸਦੀ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ (ਜਿਵੇਂ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸੰਗਠਨ ਜਿਵੇਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ (Means of Communication) ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢਾਂਚੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਦੇ ਸਬੰਧ, ਜਾਤੀ ਸਮੂਹ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਬਸ਼ਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇ।

4. ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ (Interdependence)

- ✓ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਗੁਣ ਬਦਲਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ✓ ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ ਜਾਂ ਜਨ-ਸੰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ (Mass Media) ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- ✓ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

5. ਸੀਮਾਵਾਂ (Boundaries)

- ✓ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸੀਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਹ ਕਿੱਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ, ਵੋਟਰਾਂ, ਵਿਧਾਇਕਾਂ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:
- ✓ "ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛੁਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਟੈਕਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੈਰ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਨਾਗਰਿਕ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ, ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪੋਲਿੰਗ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

6. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ (Political Community, Regime and Political Authority)

- ✓ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹਨ:
 - **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ (Political Community):** ਇਹ ਉਦੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

- **ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ/ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਵਸਥਾ (Regime):** ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਯਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਿਖਤੀ ਜਾਂ ਅਣਲਿਖਤੀ ਨਿਯਮ, ਕਾਨੂੰਨ, ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ (ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ) ਆਦਿ। ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਨ ਜੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (Regime) ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰਾ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ/ਅਥਾਰਟੀ (Political Authority):** ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦਿੱਤੇ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ (ਸਰਕਾਰ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ (Almond's View)

➤ ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ:

7. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality of Political Structures)

- ✓ ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਆਦਿਮ (Primitive) ਹੋਣ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ, ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜਾਇਜ਼ ਪੈਟਰਨਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਦੂਰਵੇਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰਸਮੀ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ (ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ) ਬਲਕਿ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ (ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ, ਦਬਾਅ ਸਮੂਹ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ) ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

8. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ (Universality of Political Functions)

- ✓ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਾਰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਣ। ਆਲਮੰਡ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ: ਇਨਪੁਟ ਕਾਰਜ (Input Functions) ਅਤੇ ਆਉਟਪੁਟ ਕਾਰਜ (Output Functions)।

9. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਕਾਰਜਾਤਮਕਤਾ (The Multi-functionality of Political Structures)

- ✓ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਸਾਰੇ ਬਹੁ-ਕਾਰਜਾਤਮਕ (Multi-functional) ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ (Legislate) ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

10. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸੁਭਾਅ (The Culturally Mixed Character)

- ✓ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਰਚਨਾ 'ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ' ਜਾਂ 'ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿਮ' ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੋਵਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਂ ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕ, ਪੱਛਮੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਪੱਛਮੀ, ਵਿਕਸਿਤ ਜਾਂ ਅਣ-ਵਿਕਸਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕਾਰਜ (Functions of Political System)

➤ ਜੀ.ਏ. ਆਲਮੰਡ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੱਤ-ਪੱਖੀ ਵਰਗੀਕਰਨ (Seven-fold Classification) ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਇਨਪੁਟ (ਨਿਵੇਸ਼) ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਆਉਟਪੁਟ (ਨਿਕਾਸ) ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ:

A. ਇਨਪੁਟ ਕਾਰਜ (INPUT FUNCTIONS)

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਅਤੇ ਭਰਤੀ (Political Socialisation and Recruitment)

- **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ:** ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ
- ਗਿਆਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:
- "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨ (Orientations) ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"
- ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸਦੇ ਪੂਰੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ, ਚਰਚ/ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ, ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ ਆਦਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ (Agents) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਧੇਰੇ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਤੀ:** ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਸੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਤੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।" ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਤਰੀਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਰਤੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ / ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ (Interest Articulation)

- ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ (Decision-makers) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਦਾਅਵੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ (Interest Articulation) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅੱਗੇ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (Political Conversion Process) ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਾਰਜਾਤਮਕ ਕਦਮ ਹੈ।" ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ, ਹਰੇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ 'ਤੇ ਮੰਗਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਹਿੱਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਤੰਤਰ (Structures of Interest Articulation):** ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਹਿੱਤਾਂ, ਦਾਅਵਿਆਂ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ (Interest Groups) ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:
- **ਸੰਸਥਾਗਤ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ (Institutional Interest Groups):** ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਲਮੰਡ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾਵਾਂ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾਵਾਂ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ, ਫ਼ੌਜਾਂ, ਚਰਚ ਅਤੇ ਇਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।
- **ਗੈਰ-ਸੰਘਾਤਮਕ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ (Non-Associational Interest Groups):** ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ, ਨਸਲੀ, ਖੇਤਰੀ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰੁਤਬੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਕਲਾਸ) ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ, ਧੜਿਆਂ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਖੀਆਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਅਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- **ਅਨੇਮਿਕ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ (Anomic Interest Groups):** ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਅਤੇ ਤੁਰੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੰਗੇ, ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ, ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ।

- **ਸੰਘਾਤਮਕ/ਸਹਿਯੋਗੀ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ (Associational Interest Groups):** ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਢਾਂਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ (ਵਪਾਰਕ ਸੰਘ), ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਸੰਗਠਨ, ਨਸਲੀ ਸੰਘ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਠਿਤ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ, ਨਾਗਰਿਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਗਠਨ।

3. ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ / ਇਕੱਤਰੀਕਰਨ (Interest Aggregation)

- ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਅਤੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਮ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ, ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ (Interest Aggregation) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ: "ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਨੀਤੀਗਤ ਵਿਕਲਪਾਂ (General policy alternatives) ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।" ਅਕਸਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਉਲਟ (Contradictory) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੰਗਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਯਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਲਾਂ (Political Parties), ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ (Political Communication)

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥ ਹੈ—ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਭੇਜਣਾ (gathering and transmitting of information)। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ, ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਢਾਂਚੇ ਤੱਕ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ (Free Flow) ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਕਾਰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਿੱਤ ਸਮੂਹਾਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਗਠਨਾਂ, ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਸ ਮੀਡੀਆ (ਅਖ਼ਬਾਰ, ਰੇਡੀਓ, ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸਿਨੇਮਾ ਆਦਿ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੈੱਸ, ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom of speech and expression) 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

B. ਆਉਟਪੁਟ ਕਾਰਜ (OUTPUT FUNCTIONS)

- ਇਹ ਕਾਰਜ ਰਵਾਇਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਗਾਂ (ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ) ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ:

1. ਨਿਯਮ/ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਰਜ (Rule-Making Function)

- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ (Legislature) ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਧਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਬਾਲਗ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਪੁਰਾਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਰਾਜਿਆਂ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ; ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਸਦ (Parliament) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2. ਨਿਯਮ/ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ (Rule-Application Function)

- ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ, ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜੋ ਸਮਾਜ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਦੇਸ਼ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ 'ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ' ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ/ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ (Bureaucracy) ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਅਦਾਲਤੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿਵਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸਿਵਲ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਨੈੱਟਵਰਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

3. ਨਿਯਮ/ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਆਂ-ਨਿਰਣਾ ਕਾਰਜ (Rule-Adjudication Function)

- ਨਿਯਮ ਨਿਆਂ-ਨਿਰਣਾ ਉਹ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਜ (Judicial Function) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜੇਕਰ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਜ਼ਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸਾਬਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਆਂ-ਨਿਰਣਾ ਵਿਭਾਗ (Rule-Adjudication Department) ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਾਗ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ (Interpretation of laws) ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਨਿਯੰਤਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜੱਜ ਨਿਰਪੱਖ, ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਣ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (POLITICAL ELITES)

ਅਰਥ, ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (MEANING, DEFINITION AND NATURE)

- ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹ — ਆਗੂਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ (representative democracy) ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੋਟੀ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਬਿਰਾਫ਼ (ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ) 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (totalitarian) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸਧਾਰਨ ਤੱਥ ਤੱਕ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਪਹਿਲੀ (ਲੋਕਤੰਤਰੀ) ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (Governing Elite) ਦੀ ਚੋਣ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੀ (ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ) ਵਿੱਚ ਇਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬੇਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮੌਰਿਸ ਡੂਵਰਜਰ (Maurice Duverger) ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ: "ਜਨਤਾ ਦੀ, ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਲਈ ਸਰਕਾਰ" ਹੁਣ ਇਸ ਫਾਰਮੂਲੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ, "ਜਨਤਾ ਦੀ, ਜਨਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਿਕਲੇ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ।"

ਮੋਸਕਾ (Mosca) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

- "ਸਾਰੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰੰਤਰ ਤੱਥਾਂ ਅਤੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇੰਨਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ — ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਨਤ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਜਾਂ ਤੱਕ — ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ: ਇੱਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੀ ਹੈ (ਸ਼ਾਸਕ) ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਿਸ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਸ਼ਾਸਿਤ)। ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਮੋਨੋਪੋਲੀ (monopoly) ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੀ ਹੈ; ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੀ, ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ, ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ..."

- ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੀਓਵਾਨੀ ਸਾਰਟੋਰੀ (Giovanni Sartori) ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, "ਹਰ ਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ, ਯਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਿਤ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ।" ਅਜਿਹੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ: ਐਲੀਟਸ (ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ), ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (Political Class), ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (Ruling Elite), ਸ਼ਾਸਕ ਸਮੂਹ (Governing Elite), ਪਾਵਰ ਐਲੀਟ (Power Elite), ਚੋਟੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ (Top Leadership) ਆਦਿ। ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਸੰਗਠਨ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਿਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਲੋਕਤੰਤਰ ਅਲਪਤੰਤਰ (oligarchic/ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ) ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏ.ਆਰ. ਬਾਲ (A.R. Ball) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੇ, ਹਰ ਸੰਗਠਨ ਵਿੱਚ ਅਲਪਤੰਤਰ (oligarchy) ਦਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਜਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਲਪਤੰਤਰ ਵੱਲ ਰੁਝਾਨ ਉੱਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗਾ।" ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਮੁਖੌਟੇ (disguises) ਹਨ; ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਇਸ ਸ਼ਾਸਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਅਰਥ (POLITICAL ELITE: MEANING)

- 'ਐਲੀਟ' (Elite/ਕੁਲੀਨ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੋਸ਼-ਗਤ (dictionary) ਅਰਥ ਹੈ — "ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਤੱਤ।" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਇੱਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀ.ਡੀ.ਐਚ. ਕੋਲ (G.D.H. Cole) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਵਰਗ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ, ਕਲੱਬ, ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ, ਨੈਕਰਸ਼ਾਰੀ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਉੱਭਰੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।"
- ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (intellectual elite), ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ, ਵਕੀਲਾਂ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਆਦਿ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਇਸਨੂੰ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ' (political elite) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ: ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (POLITICAL ELITES: DEFINITIONS)

- **ਵਿਲਫ੍ਰੇਡੋ ਪੈਰੇਟੋ (Vilfredo Pareto):** ਪੈਰੇਟੋ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੋ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:
 1. **ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ:** ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ "ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਸੰਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਲੜੀ (professional hierarchy) ਵਿੱਚ ਉੱਚੇ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਨ।" ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਵਪਾਰੀ, ਸਫਲ ਕਲਾਕਾਰ, ਸਫਲ ਸਿਆਸਤਦਾਨ, ਸਫਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ — ਸਭ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ।
 2. **ਸੀਮਤ/ਸੰਕੁਚਿਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ:** ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (governing elite) ਨੂੰ "ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਸੰਖਿਆ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।"
- **ਸੁਜੈਨ ਕੈਲਰ (Suzanne Keller):** "ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵੰਡਾਂ (distributions) ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ (pre-eminence) ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।"
- **ਸੀ. ਰਾਈਟ ਮਿਲਜ਼ (C. Wright Mills):** ਉਹ 'ਐਲੀਟ' ਲਈ 'ਪਾਵਰ ਐਲੀਟ' (power elite) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ "ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਮਾਂਡ ਪੋਸਟਾਂ (ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ) 'ਤੇ ਕਾਬਜ ਹਨ।"

- **ਪ੍ਰੈਸਥਸ (Presthus):** "ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਜੋ ਸਮੁਦਾਇਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਧਾਰਨ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।"
- **ਲਾਸਵੈੱਲ (Lasswell):** "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਕ (power holders) ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਤੀ-ਧਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬਣਤਰਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੇਤਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (FEATURES OF POLITICAL ELITES)

- ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ — ਸਮਾਜ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ।
- ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (decision-making mechanism) ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੁਝ ਉੱਤਮ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਯੋਗਤਾ, ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ, ਸੈਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਇਜ਼ਤਾ (popular legitimacy) ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕ ਅਥਾਰਟੀ।
- ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੁਲੀਨ ਆਦਿ।
- ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬਦਲਾਅ ਜਾਂ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ (alteration or movement) ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਅਸਲ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ, ਲੋਕਤੰਤਰ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ (elitist system) ਹੀ ਹੈ। ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਅਸਲ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ "ਲੋਕ ਇੱਛਾ" (Popular Will), "ਆਮ ਇੱਛਾ" (General Will) ਅਤੇ "ਸ਼ਾਸਿਤਾਂ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ" ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਬਦਲਦਾ ਚਰਿੱਤਰ (CHANGING CHARACTER OF ELITES)

- ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ (dynamic) ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਜਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੁਤਬਾ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਮੰਤੀ (feudal) ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਦੌਲਤ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਜਾਇਦਾਦ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਅਧਾਰ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਵਰਨੀ (Verney) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ:

- "ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਜਨਤਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਰਿਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਬਦਲਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਯੁੱਗ (Age of Empire) ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਯੁੱਗ (Age of Technology) ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ।"

ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (TYPES/KINDS OF ELITES)

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:
1. **ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (Traditional Elites):** ਉਹ ਕੁਲੀਨ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ, ਧਰਮ, ਜ਼ਮੀਨ, ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰੁਤਬਾ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ ਹਨ। ਰਾਜਕੁਮਾਰ, ਜ਼ਮੀਨਦਾਰ, ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ 'ਮੁੱਲਾ' ਅਤੇ 'ਆਇਤੁੱਲਾ' ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

2. **ਕੁਲੀਨ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (Aristocratic or Noble Elites):** ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਹ ਵਰਗ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ 'ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼' (House of Lords) ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਸਦਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਸਾਬਕਾ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਹੁਣ 'ਤਾਜ' ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ, ਪਰ ਉਹ 'ਸ਼ਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ' 'ਤੇ ਬੈਠਣ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਗਲਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
3. **ਨਵਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (The New Elite):** ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵਪਾਰਕ ਘਰਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ 'ਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਲੋਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਨੈਕਰਸ਼ਾਹੀ (bureaucracy) ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ 'ਨਵਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ' ਬਣ ਕੇ ਉੱਭਰੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (MAJOR ELITE THEORIES)

- ਡਾ. ਐਸ.ਪੀ. ਵਰਮਾ (Dr. S.P. Verma) ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੂਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜ "ਇੱਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ (ਐਲੀਟਸ) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

1. ਵਿਲਫ੍ਰੈਡੋ ਪੈਰੇਟੋ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of Vilfredo Pareto)

- ✓ **ਅਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ:** ਪੈਰੇਟੋ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾ ਅਟੱਲ (inevitable) ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ✓ **ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੰਡ:** ਪੈਰੇਟੋ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ: (1) ਹੇਠਲਾ ਪੱਧਰ (ਆਮ ਜਨਤਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਕੁਲੀਨ) ਅਤੇ (2) ਉੱਚਾ ਪੱਧਰ (ਕੁਲੀਨ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ)। ਉਹ ਉੱਚੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦਾ ਹੈ: (ੳ) ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਲੀਨ (governing elite) ਜੋ ਸੱਤਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ (ਅ) ਗੈਰ-ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਲੀਨ (non-governing elite) ਜੋ ਸਫਲ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਸ਼ੇਰ ਅਤੇ ਲੂੰਬੜੀ ਦੇ ਗੁਣ:** ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ (ਤਾਕਤ) ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੂੰਬੜੀ (ਚਲਾਕੀ) ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸੁਮੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਾਕਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਤਰਕ (ਪ੍ਰਚਾਰ) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ✓ **ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਸੰਚਾਰ (Circulation of Elite):** ਪੈਰੇਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਇਤਿਹਾਸ ਯੁੱਧ ਅਮੀਰਸ਼ਾਹੀਆਂ ਦਾ ਕਬਰਸਤਾਨ ਹੈ।" ਪੁਰਾਣੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਵੇਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਜਗ੍ਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨਾਂ ਦੀ ਉੱਪਰ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੱਤ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਗੁਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਉੱਭਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਜਾਂ ਬਦਲਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

2. ਗੈਤਾਨੋ ਮੋਸਕਾ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of Gaetano Mosca)

- ✓ ਮੋਸਕਾ ਅਰਸਤੂ ਦੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ-ਪੱਖੀ ਵਰਗੀਕਰਨ (ਰਾਜਸ਼ਾਹੀ, ਅਮੀਰਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰ) ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੀ ਕਿਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ — ਅਲਪਤੰਤਰ (Oligarchy/ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ)। ਉਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸੰਗਠਿਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ (ਕੁਲੀਨ) ਦਾ ਅਸੰਗਠਿਤ ਬਹੁਗਿਣਤੀ (ਜਨਤਾ) ਉੱਤੇ ਦਬਦਬਾ ਹੋਣਾ ਅਟੱਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਸਕ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਕਮਾਂਡ ਕਰਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਸਕਾ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਫਾਰਮੂਲੇ' (Political Formula) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਪੈਰੇਟੋ ਦੇ 'ਮਿਥਿਹਾਸ/ਤਰਕ' (Derivations) ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ।

3. ਰੋਬਰਟ ਮਿਸ਼ੇਲਜ਼ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of Robert Michels)

- ✓ ਮਿਸ਼ੇਲਜ਼ "ਅਲਪਤੰਤਰ ਦਾ ਲੋਹ ਨਿਯਮ" (Iron law of oligarchy) ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮਾਜ ਇੱਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ (ਕੁਲੀਨ ਸਮੂਹ) ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਸਮੂਹ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਲਪਤੰਤਰਾਂ (oligarchies) ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੈ।

4. ਸੀ. ਰਾਈਟ ਮਿਲਜ਼ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of C. Wright Mills)

- ✓ ਮਿਲਜ਼ 'ਐਲੀਟ' ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਪਾਵਰ ਐਲੀਟ' (Power Elite) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਥਾਗਤ (institutionalized) ਹੈ। ਪਾਵਰ ਐਲੀਟ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਇਕਜੁੱਟਤਾ (cohesiveness) ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਜੇਮਸ ਬਰਨਹੈਮ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of James Burnham)

- ✓ ਬਰਨਹੈਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਲੀਨਵਾਦ (Elitism) ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਲਵੇਗਾ ਜਿੱਥੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਲੀਨ' (Managerial Elite) ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਉਲਟ (ਜੋ ਮੰਨਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣਗੇ), ਬਰਨਹੈਮ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ।

6. ਓਰਟੇਗਾ ਵਾਈ ਗੈਸੇਟ ਦਾ ਕੁਲੀਨ ਸਿਧਾਂਤ (Elite Theory of Ortega Y. Gasset)

- ✓ ਓਰਟੇਗਾ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਜਨਤਾ (masses) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਜਨਤਾ ਦੀ ਉਸ ਸਮਰੱਥਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਕੁਝ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ (ਨੇਤਾਵਾਂ) ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲੱਭਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਨਤਾ ਉੱਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਨਿਯਮ ਹੈ।

ਸਿੱਟਾ (CONCLUSION)

- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰੇਟੇ, ਮੇਸਕਾ, ਮਿਸ਼ੇਲਜ਼, ਮਿਲਜ਼, ਬਰਨਹੈਮ ਅਤੇ ਓਰਟੇਗਾ ਲਈ, ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। 'ਐਲੀਟ' (ਕੁਲੀਨ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਿਆਸੀ (ਰਾਜਨੀਤਿਕ) ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Political Culture)

- ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸਿਆਸੀ ਸਿਧਾਂਤ 'ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਦੀ ਅਵਧਾਰਨਾ (ਧਾਰਨਾ) ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ ਹੈ। ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ (Political Science) ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਾਲ 1956 ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ। ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੈਬਰੀਅਲ ਆਲਮੰਡ (Gabriel Almond) ਨੇ 1956 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲੇਖ "ਕੰਪੇਰੇਟਿਵ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਸਿਸਟਮ" (ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ) ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਮ ਸੈਮੂਅਲ ਬੀਅਰ, ਐਡਮ ਵਲਾਮ, ਸਿਡਨੀ ਵਰਬਾ, ਰੌਸ ਅਤੇ ਡੇਵਿਡ ਈਸਟਨ ਹਨ।

ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

- ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਆਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (General Culture) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਹਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ:
- ਗਿਲਿਨ ਅਤੇ ਗਿਲਿਨ (Gillin and Gillin) ਅਨੁਸਾਰ: "ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੈਟਰਨ (ਤਰੀਕੇ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸਾਂਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅੱਗੇ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਾਅ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਂਝੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।"

- **ਗ੍ਰਾਹਮ ਵਾਲਸ (Graham Wallas) ਅਨੁਸਾਰ:** "ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਸਿੱਖਣ ਦੁਆਰਾ ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਜੈਵਿਕ (biological) ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਜੋ ਜੀਨਸ (genes) ਰਾਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।"
- **ਟਾਇਲਰ (Tylor) ਅਨੁਸਾਰ:** "ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।"
- ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਾਂਝੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਸਾਂਝੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਾਂਝੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਕੋਈ ਵੀ ਦੋ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬੰਗਾਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ; ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਦੇ ਸਮੂਹ ਤੋਂ ਹੈ।

ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ: ਤੱਤ ਅਤੇ ਕਿਸਮਾਂ

- ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਆਲਮੰਡ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: "ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਸਦੇ ਦੋ ਤੱਤਾਂ — ਸਥਿਤੀਆਂ/ਝੁਕਾਅ (Orientations) ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ (Political Objects) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਹੈ।"

ਝੁਕਾਅ/ਸਥਿਤੀ (Orientation) ਕੀ ਹੈ?

- ਵੈਸਬੀ (Wasby) ਅਨੁਸਾਰ: "ਇਹ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ, ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਆਮ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੀਮਤ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਉਤੇਜਨਾਵਾਂ (stimuli) ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਉਭਾਰਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪੈਟਰਨ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਹੀ 'ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ' ਬਣਦਾ ਹੈ।"
- ਇਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਝੁਕਾਅ ਦੇ ਤਿੰਨ ਆਯਾਮ ਜਾਂ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:
 1. **ਗਿਆਨਾਤਮਕ ਝੁਕਾਅ (Cognitive Orientations):** ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਿ ਪੂਰੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਨੇਤਾ ਕੌਣ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਕੀ ਹਨ?
 2. **ਭਾਵਾਤਮਕ ਝੁਕਾਅ (Affective Orientations):** ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਗਾਵ, ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ, ਅਸਵੀਕਾਰਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਲਗਾਵ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਛਾਣ।
 3. **ਮੁਲਾਂਕਣਯੋਗ ਝੁਕਾਅ (Evaluative Orientations):** ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਅਤੇ ਰਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
 - ✓ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਆਯਾਮ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂ (Political Object) ਕੀ ਹੈ?

- ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਝੁਕਾਅ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵੱਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਜੋ ਝੁਕਾਅ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਉਤੇਜਨਾ (stimulus) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ (Almond and Powell) ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:
 - ਸਮੁੱਚੀ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ।
 - ਖਾਸ ਸਿਆਸੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਜਾਂ ਢਾਂਚੇ (ਜਿਵੇਂ: ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਹਿੱਤ ਸਮੂਹ, ਵਿਧਾਨ ਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ)।
 - ਇਹਨਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਜਿਵੇਂ: ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਕੈਬਨਿਟ ਆਦਿ)।
 - ਖਾਸ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੱਦੇ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਅਦਾਕਾਰ (ਕਰਤਾ)।

ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ (ਕਿਸਮਾਂ)

- ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ — ਕੀ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭਾਗੀਦਾਰ (active participants) ਹਨ ਜਾਂ ਸਿਰਫ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ ਪਰਜਾ (passive subjects) ਹਨ।
- ਆਲਮੰਡ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਦੋ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:
 1. **ਪਰਜਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of the Subjects):** ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਿਰਿਆ (inactive) ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 2. **ਭਾਗੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (Role of Participants):** ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾਂ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (input ਜਾਂ output process) ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।
- ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਆਲਮੰਡ ਨੇ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ:
 1. **ਸੰਕੁਚਿਤ ਜਾਂ ਸੀਮਤ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Parochial Political Culture):** ਇਹ ਰਵਾਇਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ/ਆਦਿਮ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ (specialisation) ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਫਰਜ਼ ਮੁਖੀ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
 2. **ਪਰਜਾ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Subject Political Culture):** ਇਹ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਨਾ ਤਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੰਗਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ (input) ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ (outputs) ਨਾਲ ਮਤਲਬ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਕਸਰ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ (colonies) ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰੀ ਦਬਦਬੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
 3. **ਭਾਗੀਦਾਰ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Participant Political Culture):** ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (input ਅਤੇ output) ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤਾ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਖੁਦ ਵੀ ਸ਼ਾਸਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਧੁਨਿਕ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- **ਨਾਗਰਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Civil Culture):** ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਕਿਸਮਾਂ (ਸੰਕੁਚਿਤ, ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰ) ਦੇ ਗੁਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਸਮਾਂ

- ਆਲਮੰਡ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵੀ ਸੁਝਾਈਆਂ ਹਨ:
 - ✓ **ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ/ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Ideological Political Culture):** ਇੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਉਭਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਚੀਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜੀਵਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ।
 - ✓ **ਸਮਰੂਪ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Homogeneous Political Culture):** ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਗਭਗ ਪੂਰਨ ਸਹਿਮਤੀ (unanimity) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਂਗਲੋ-ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਰੋਧ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ।
 - ✓ **ਧਰਮ-ਨਿਰਪੱਖ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Secular Political Culture):** ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਰਵੱਈਏ ਵਿੱਚ ਤਰਕ (reasoning) ਅਤੇ ਦਲੀਲ (logic) ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ। ਇੱਥੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਰਮ, ਜਾਤ ਜਾਂ ਰੰਗ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਤਰਕਸੀਲਤਾ ਅਤੇ ਲਚਕਤਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

- ✓ **ਖੰਡਿਤ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ (Fragmentary Political Culture):** ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਿਆਸੀ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉਪ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ' (sub-cultures) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਕਸਰ ਬਹੁ-ਪਾਰਟੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ✓ **ਸਿੱਟਾ (Conclusion):** ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਜਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿਸ਼ਰਤ (mixed) ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਆਸੀ (ਰਾਜਨੀਤਿਕ) ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Political Socialisation)

ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕੀ ਹੈ?

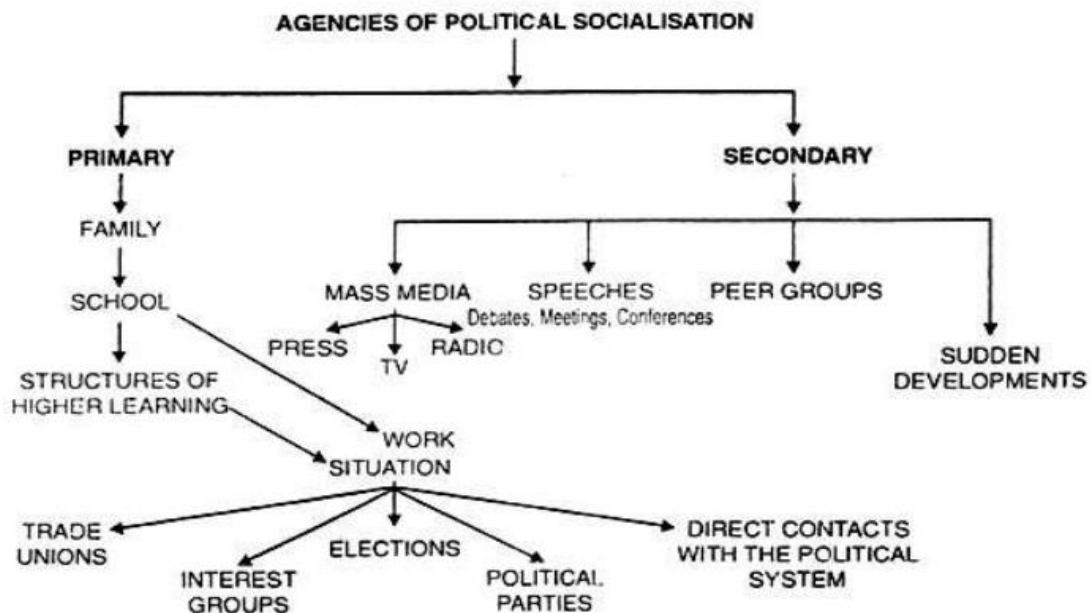
- ਪਰਿਵਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਬੱਚਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ (Sociologists) ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ 'ਸਮਾਜੀਕਰਨ' (Socialisation) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।
- **ਓਗਬਰਨ (Ogburn) ਅਨੁਸਾਰ:** "ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮੂਹ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ।"
- ਰਾਜਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ 'ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ

- **ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਅਨੁਸਾਰ:** "ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਦਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਬਣਦੇ ਹਨ।"
- **ਡੇਨਿਸ ਕਵਾਨਾਗ (Dennis Kavanagh) ਅਨੁਸਾਰ:** "ਇਹ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭੁਕਾਅ ਸਿੱਖਦਾ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ

- ਆਲਮੰਡ ਅਤੇ ਪਾਵੇਲ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:
- 1. **ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Manifest Political Socialisation):** ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਭੁਕਾਅ ਨੂੰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਸੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ। ਚੀਨ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਕੋਰੀਆ ਵਰਗੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਦੇਸ਼ ਇਸਦੀਆਂ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।
- 2. **ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਲੁਪਤ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ (Hidden or Latent Political Socialisation):** ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਬਹੁਤ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ (authoritative) ਹੈ, ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਗੀ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦਾ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ (ਸ਼ਾਸਨ) ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਪਸੰਦ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਗੈਰ-ਸਿਆਸੀ ਰਵੱਈਏ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਲੁਪਤ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਸਿਆਸੀ ਸਮਾਜੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ (CONCEPT OF POLITICAL DEVELOPMENT)

- ਡੇਵਿਸ ਅਤੇ ਲੇਵਿਸ (Davies and Lewis) ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ"। ਕੁਝ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ (evolutionary processes) ਰਾਹੀਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ' ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਅਤੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਲੂਸੀਅਨ ਡਬਲਯੂ. ਪਾਈ, ਜੀ.ਏ. ਆਲਮੰਡ, ਜੇਮਸ ਸੀ. ਕੋਲਮੈਨ, ਐਡਵਰਡ ਏ. ਸ਼ਿਲਸ, ਮਾਈਰਨ ਵੀਨਰ, ਡੇਵਿਡ ਐਪਟਰ, ਐਸ.ਪੀ. ਹੰਟਿੰਗਟਨ, ਰੋਬਰਟ ਟੀ. ਹੋਲਡ, ਐਸ.ਐਮ. ਲਿਪਸੈਟ, ਐਸ.ਐਨ. ਆਈਜ਼ਨਸਟੈਡ, ਹੈਰਲਡ ਲਾਸਵੈਲ, ਕਾਰਲ ਡਿਊਸ, ਏ. ਰਸਟੋ, ਸਿਡਨੀ ਵਰਬਾ, ਅਤੇ ਡੈਨੀਅਲ ਲਰਨਰ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਹਰੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਅਰਥ (POLITICAL DEVELOPMENT: MEANING)

- ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਕ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਚੁਣਨਾ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਐਸ.ਪੀ. ਨੈਟਲ (S.P. Nettel) ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, "ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਹੈ"। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਮਤਭੇਦ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਤੱਤ (variables) ਕੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਮਿਆਰੀ ਜਾਂ ਸਰਵ-ਸੰਮਤੀ ਵਾਲਾ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪੱਧਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕੇ।
- ਫਿਰ ਵੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਅਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਕਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕੋਲਮੈਨ (Coleman) ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:
- "ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ (1) ਏਕੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ ਸਫਲ ਸੰਸਥਾਗਤਕਰਨ (institutionalisation) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵਧ ਰਹੇ ਵਿਭੇਦੀਕਰਨ (differentiation) ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਟਕਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਅਤੇ ਸੀਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ (2) ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੋਣ। ਅਜਿਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ, ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ, ਪਛਾਣ (identity) ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ਤਾ (legitimacy) ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਕਾਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"
- ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਬਜਾਏ 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ' (political modernisation) ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ: ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ (POLITICAL DEVELOPMENT: SEVERAL DIFFERENT CONCEPTUALISATIONS)

- ਲੂਸੀਅਨ ਪਾਈ (Lucian Pye) ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Aspects of Political Development' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ:
- **ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੂਰਵ-ਸ਼ਰਤ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ "ਰਾਜ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ"। ਪੌਲ ਏ. ਬਾਰਨ, ਨੈਰਮਨ ਐਸ. ਬੁਕਾਨਨ, ਹਾਵਰਡ ਐਸ. ਐਲਿਸ, ਬੈਂਜਾਮਿਨ ਹਿਗਿੰਸ, ਅਲਬਰਟ ਹਿਰਸਮੈਨ, ਬਾਰਬਰਾ ਵਾਰਡ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਲੂਸੀਅਨ ਪਾਈ ਨੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ, ਇਹ ਇੱਕ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਨਤਕ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਇੱਕ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚਾ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਤੀਜੀ, ਕਈ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿਛੜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਭੌਤਿਕ (ਮਾਲੀ) ਵਿਕਾਸ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਰ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹਨ।
- **ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਆਮ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਨਕਲ ਹਰ ਸਮਾਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਮਾਪਦੰਡ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ।
- **ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਜੇਮਸ ਐਸ. ਕੋਲਮੈਨ, ਕਾਰਲ ਡਿਊਸ਼, ਐਸ.ਐਮ. ਲਿਪਸੈਟ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਵਿਕਸਿਤ ਦੇਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਗਤੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- **ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ (Nation-State) ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਪਾਈ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੇ.ਐਚ. ਸਿਲਵਰ, ਐਡਵਰਡ ਸ਼ਿਲਸ ਅਤੇ ਵਿਲੀਅਮ ਮੈਕਕਾਰਡ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਦੇ ਅਪੇਖਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੈ।
- **ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਕਾਸ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ।**
- **ਜਨ-ਲਾਮਬੰਦੀ ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਲਾਮਬੰਦੀ (mobilisation) ਅਤੇ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ।
- **ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਹੁੰਚ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਅਤੇ ਮੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ (value-laden) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।
- **ਸਥਿਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤਬਦੀਲੀ ਵਜੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ:** ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਜੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।